

Archeologie in West-Friesland 31 Gemeente Hoorn

De Grote Kerk van Hoorn

Archeologisch en historisch onderzoek
onder het Kerkplein

GEMEENTE
HOORN

Al vanaf de 14de eeuw is het Kerkplein in Hoorn het religieuze en culturele centrum van de stad. Hier volgden de Horinezen de kerkdienst, traden in het huwelijk en werden er begraven. In de loop van de eeuwen is het Kerkplein nogal veranderd; meerdere kerken brandden af en telkens werd een nieuwe kerk gebouwd. Ook in 2020 is het Kerkplein opnieuw ingericht. Onderdeel hiervan was het stabiliseren van de kerktoren, het vernieuwen van de bestrating, het verleggen van kabels en leidingen en het plaatsen van een fontein. In de kerk zelf werden verschillende graafwerkzaamheden uitgevoerd voor de bouw van een restaurant en hotel. De nieuwe inrichting van het Kerkplein bood Archeologie West-Friesland een unieke kans om onderzoek te doen naar het religieuze hart van de stad.

Stratenmakers bestraten het Kerkplein na het archeologische onderzoek.

April 2020; werkzaamheden op het Kerkplein zijn in volle gang.

Ontwikkeling kerkgebouwen

Volgens de oude kronieken stond in 1323 een houten kerk buitendijks aan de westzijde van de stad. Deze kerk brandde in 1328 af, waarna men op het Kerkplein een houten kerk bouwde, gewijd aan St. Cyriacus en St. Jan Baptist. Later werd deze kerk uitgebreid en uitgevoerd in baksteen. Zo ontstond een imposante kerk die als een koekoeksjong vrijwel het gehele Kerkplein omvatte zodat van een plein eigenlijk geen sprake meer was. In 1572 werd de kerk overgedragen aan de Gereformeerden, waarna de kerk werd ontdaan van alle versierselen. In 1838 sloeg het noodlot toe. Door onvoorzichtigheid van een loodgieter die op het dak aan het werk was, brandde de middeleeuwse kerk grotendeels af.

Een van de torenwachters verwoordde na de brand zijn grote verdriet: 'Mijn hart is zoo zeer over U gewond als of een mijner boezemvriende ten grave ware gedaald...' In vijf jaar tijd werd vervolgens een

nieuwe kerk gebouwd. De voorzijde werd een stuk ingekort. De voorgevel werd uitgevoerd in een klassieke stijl. De middeleeuwse zijmuren van de voorganger bleken na de brand nog dermate goed bewaard dat ze werden hergebruikt in de nieuwe kerk. Deze kerk was geen lang le-

ven beschoren, aangezien deze in 1878 vlam vatte, dit keer door blikseminslag. In 1883 werd vervolgens de bestaande kerk gebouwd. Het feit dat de huidige kerk volledig binnen de funderingen van de middeleeuwse kerk past, geeft aan hoe groot de middeleeuwse kerk was.

De middeleeuwse kerk op een prent van Cornelis Pronk uit 1727.

In 1878 brandde de kerk uit 1842 af, nu door blikseminslag.

In 1838 brandde de middeleeuwse kerk af, zoals hier te zien op een steendruk van een tekening van S. Ran.

De voorgevel van de nieuwe kerk uit 1842 in klassiek Griekse stijl.

De grote middeleeuwse kerk op de kadasterkaart uit 1823.

Kerkmuren

Na de brand van 1878 werden de middeleeuwse kerkmuren tot de bodem afgebroken. Onder de grond bleef het muurwerk gespaard. Van de middeleeuwse kerk werden in de archeologische opgraving delen van de noord- en zuidgevel teruggevonden. De fundering van de muren bestond uit een houten rooster. Dit type fundering wordt vaak toegepast bij gebouwen die een stevige fundering nodig hebben, zoals molens, waterpoorten, bruggen, kastelen en kerken. Het rooster bestaat uit twee lange balken die parallel aan elkaar worden neergelegd met haaks hierop enkele korte balken als verbinding. Hierdoor ontstaan vakken die worden opgevuld met palen. Door het dicht op elkaar plaatsen van de palen ontstaat een stevig fundament waarop bijvoorbeeld een kerk kan worden gebouwd. Uit jaarringonderzoek blijkt dat de boom, waar één van de houten balken uit afkomstig is, gekapt is in de herfst of winter van 1429. Dit past goed bij de historische gegevens dat in 1429 twee zijbeuken zijn aangebouwd.

Op de houten fundering was nog een kleine 1,5 m aan muurwerk aanwezig. De muur was opgestapeld met rode baksteen. De bovenzijde van het muurwerk lag slechts 30 cm onder het maaiveld. De kerkmuren waren aan de bovenzijde 1 m breed en om de 4 m was een steunbeer aanwezig. Deze zorgden er samen voor dat de hoge zijmuren niet omvielen.

Een deel van de opgegraven noordelijke zijgevel van de middeleeuwse kerk.

De middeleeuwse baksteen kerkmuur wordt schoongemaakt. Onder is een deel van de houten fundering zichtbaar.

Het kerkhof

Naast de resten van de muren van de middeleeuwse kerk werden ook de overblijfselen teruggevonden van de mensen die vanaf het einde van de 14de eeuw op het Kerkplein werden begraven. Dit gebeurde zowel in als naast de kerk; de welvarende mensen kregen een plekje in de kerk, de armen moesten plaatsnemen buiten de kerk.

Op verschillende locaties op het Kerkplein zijn menselijke skeletresten teruggevonden. Sommige skeletten lagen slechts 30 centimeter onder het plaveisel. De meeste skeletten werden aangetroffen in de bouwput die werd gegraven ter hoogte van de huidige fontein. In deze relatief kleine, maar diepe werkput werden circa 60 graven blootgelegd; zowel mannen, vrouwen als kinderen. Vroeger stierf men eerder door allerlei ziektes en aandoeningen waar nu medicatie voor bestaat. Dat dit voor kinderen niet anders was,

Een skelet in een eenvoudige houten grafkist wordt netjes schoongemaakt door een archeoloog.

Op sommige plekken lagen de skeletten slechts 30 cm onder het maaiveld.

De grafkisten werden zij aan zij aangetroffen.

blijkt uit het gegeven dat zich relatief veel kinderen onder de aangetroffen skeletten bevinden. De hygiëne en gezondheidszorg was vroeger nu eenmaal een stuk slechter dan tegenwoordig.

De grondlaag met menselijke begravingen was in totaal bijna 1,5 m dik. De houten grafkisten lagen zij aan zij en dicht boven elkaar. Als de hoeveelheid graven uit deze bouwput wordt vermenigvuldigd met de oppervlakte van het gehele Kerkplein, inclusief de huidige kerk, moeten hier nog steeds minimaal tienduizenden begraven Horinezen liggen.

Het begraven gebeurde volgens christelijke traditie, dat wil zeggen sober en zonder grafgiftten. Wel lag onder het hoofd en bij de voeten soms een blok turf om schuiven in de kist tegen te gaan en lagen de overledenen soms op een bedje van stro. De oriëntatie van de graven was oost-west met de schedel in het westen. Dit deed men zodat de doden de wederkomst van de Heer in het oosten konden zien en het Laatste Oordeel konden afwachten.

De mensen waren zonder uitzondering begraven in houten grafkisten, bestaande uit vier wanden, een bodem en een deksel. Zowel naaldhout, beukenhout en eikenhout werd hiervoor gebruikt. Bij alle kisten waren de planken met ijzeren nagels vastgemaakt. Bij sommige kis-

ten paste men opvallend genoeg verschillende houtsoorten toe. Het hout van de grafkisten was zo goed bewaard gebleven dat het mogelijk bleek om jaarringonderzoek te doen. De planken dateerden voornamelijk in de periode 1375-1400. Dit zuidwestelijke deel van de be-

graafplaats was zodoende al in gebruik. Het lijkt op basis van de dateringen dat dit deel van het kerkhof tot ongeveer 1450 in gebruik was.

Bottenmuur

Een uitzonderlijke vondst werd aangetroffen op ongeveer 0,5 m onder het maaiveld; een muurtje van menselijke beenderen. Hiernaast lag een baan met ander menselijk skeletmateriaal, voornamelijk stukjes schedeldak.

Het muurtje kon over enkele meters worden gevolgd en was drie lagen dik. Het is vermoedelijk ontstaan na de ruiming van een deel van het kerkhof. De oorzaak hiervoor kan een verbouwing van de kerk of een nijpend plaatsgebrek op de begraafplaats zijn. De botten die bij de ruiming vrijkwamen konden niet zomaar worden verwijderd. Men geloofde namelijk in een volledige lichamelijke herrijzenis. Hiervoor waren de beenderen de belangrijkste delen van het lichaam.

Bij het ruimen van de graven ging men haastig te werk en zo ontstond voornamelijk een selectie van lange botten en schedels. Kleinere botten, zoals ribben en teenkootjes werden niet ingezameld. Opvallend bij de bottenmuur is dat alleen de langere beenderen werden gebruikt en niet de langere botten uit de armen. Het is vooralsnog onduidelijk waarom. In andere delen van christelijk Europa zijn voorbeelden bekend waar selecties van botten later zijn bijgezet. Het gaat voornamelijk om bijzettingen in ondergrondse ruimtes zoals de catacomben van Parijs of stenen huisjes aan de kerk om de langere beenderen en schedels in te bewaren. Deze gebouwen worden ook wel ossuarium of knekelhuisje genoemd.

Kandelaar

Binnen de funderingen van de middeleeuwse kerk werd een bijzondere vondst gedaan; een bronzen voet van een grote middeleeuwse kandelaar in de vorm van een leeuw. De kandelaar is gemaakt in de Noordelijke Nederlanden en da-

De bottenmuur wordt met de troffel vrijgelegd.

Selecties van botten werden vaak bijgezet in catacomben, zoals in Parijs.

teert uit de periode 1350-1500. Het is een zeer zeldzaam voorwerp waarvan enkele vergelijkbare zich in museale collecties bevinden, zoals het Rijksmuseum. Waarschijnlijk stond de kandelaar op een altaar in de Grote Kerk in Hoorn. Sommige inwoners van Hoorn stichtten in de Middeleeuwen een altaar. Zij lieten geld aan de kerk na waaruit een priester werd betaald om voor hen te bidden. Het was gebruikelijk dat op een altaar kaarsen brandden. Wellicht was op het schildje dat de leeuw vastheeft het familiewapen van de schenker afgebeeld.

Fysische antropologie

Omdat de skeletten in de Westfriesse klei zeer goed bewaard blijven, zijn ze uitermate geschikt voor nader onderzoek. Een fysische antropoloog onderzoekt het geslacht, de sterfteleeftijd, de lichaamslengte en de gezondheid van een overleden persoon aan de hand van het skelet. Om dit te doen worden alle botten en botjes van de skeletten na de opgraving voorzichtig gewassen en in anatomisch verband neergelegd.

Het geslacht kan worden bepaald op specifieke kenmerken van het

In het Rijksmuseum is een dergelijke laatmiddeleeuwse kandelaar in het geheel te zien, inclusief de drie voeten in de vorm van een leeuw.

Wethouder van de gemeente Hoorn Samir Basbara bewondert de bronzen leeuw die binnen de muren van de middeleeuwse kerk is gevonden.

bekken en de schedel. Met name het bekken verschilt tussen man en vrouw sterk, omdat het vrouwelijke lichaam is gebouwd om kinderen te baren. Het bekken van de vrouw is daarom veel breder. De schedels tussen man en vrouw zijn op sommige punten ook anders. Zo hebben mannen vaak een richel boven de neus en is het voorhoofd bij de vrouwen vaak glad. Achter op de schedel zit een knobbel; deze is bij mannen vaak groter dan bij vrouwen. Ook hebben mannen een meer vooruitstekende kin.

De sterfteleeftijd van een persoon wordt bepaald op basis van de ontwikkeling en slijtage van het skelet. Om te kunnen groeien bestaan bepaalde beenderen eerst uit meerdere delen bot met daartussen kraakbeen. Bij het ouder worden groeien de botten aan elkaar en dit gebeurt in redelijk vaste stadia. Zo zijn de gewrichtsuitendings in de elleboog pas tussen de 14 en 18 jaar volgroeid. Bij een volgroeid lichaam kan worden gekeken naar de volgroeing

van de schedelnaden, de slijtage van het gewricht van het heiligbeen met het bekken en van het schaambeent, maar ook naar de dichtheid van de beenderen. Hoe ouder men wordt, des te brozer de botten. De lengte van benen en armen wordt gebruikt voor het bepalen van de lichaamslengte. De gemiddelde lichaamslengte aan het einde van de Middeleeuwen lag grofweg voor mannen rond de 170 cm en voor vrouwen rond de 160 cm. De lichaamslengte is deels erfelijk, maar zeker ook gerelateerd aan de welvarendheid van een gemeenschap.

Het is vaak lastig om een doodsoorzaak vast te stellen op basis van de skeletresten. Dit komt omdat slechts een paar ziektes sporen achterlaten op het bot. Hierbij moet je bijvoorbeeld denken aan ontstekingen, infectieziektes zoals tuberculose en syfilis, maar sommige tekorten, zoals vitamine D, kunnen worden waargenomen. Vitamine D wordt onder andere door het lichaam aangemaakt bij voldoende blootstelling

aan zonlicht. Bij een tekort kan er een stoornis in de botvorming van kinderen ontstaan. De beenderen groeien dan krom. Doordat kinderen vroeger vaak lange dagen binnen moesten werken, zagen ze nauwelijks daglicht. Deze verkromming is duidelijk zichtbaar voor de fysisch antropoloog. Ook botbreuken, slijtage van de gewrichten en verwondingen zijn goed waarneembaar. Een zeer hoog percentage gewrichtsslijtage geeft bijvoorbeeld aan dat men lichamelijk zware arbeid uitoefende en zeer waarschijnlijk niet tot de elite behoorde. Ziekteverschijnselen die te maken hebben met zwaarlijvigheid aan de andere kant (zoals jicht, verbening van de peesaanhechtingen en wervelkolom) kunnen juist weer duiden op een hogere sociale status.

Alles bij elkaar genomen vormt het skeletmateriaal een beeld van de gezondheidstoestand, welvarendheid en sociale status van de toenmalige Hoornse gemeenschap. Momenteel is dit onderzoek naar de skeletten van het Kerkplein nog in volle gang.

Menselijke kromme beenderen met de aandoening rachitis.

Colofon

© Archeologie West-Friesland, Hoorn, 2022 met uitzondering van de in de verantwoording genoemde copyrighthouders.

Deze folder is een uitgave van Archeologie West-Friesland, het gemeentelijk samenwerkingsverband van Drechterland, Enkhuizen, Hollands Kroon, Hoorn, Koggenland, Medemblik, Opmeer, Stede Broec, Schagen en Texel.

Tekst: Bart ter Steege

Redactie: Michiel Bartels

Meer informatie?

Archeologie West-Friesland

Gemeente Hoorn

Postbus 603

1620 AR Hoorn

Nederland

www.archeologiewestfriesland.nl

archeologie@hoorn.nl

Dank gaat uit naar: Gemeente Hoorn & Van der Weerd-Grafhorst

Verantwoording afbeeldingen:

Alle afbeeldingen zijn afkomstig van Archeologie West-Friesland met uitzondering van:

Collectie Westfries Museum: 3:1, 3:5

Collectie Westfries Archief: 3:3

Pixabay (tdfugere):6:2

Rijksmuseum Amsterdam: 3:2, 8:1

Beeldbank RCE: 3:4

De fysisch antropologe April Pijpelink onderzoekt het skelet van een kind dat met kist en inhoud mee is genomen van het Kerkplein in Hoorn.

Het volledige rapport is te lezen op:
www.archeologiewestfriesland.nl

Cover: Drone foto van het kerkplein, augustus 2020.

Voet van een middeleeuwse bronzen kandelaar in de vorm van ene leeuw met wapenschild.

ISSN 2212-4365 (print)

ISSN 2212-4373 (web)